Історичні науки

УДК 304.2(477)

Бзунько Галина Богданівна

кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук

Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

Bzunko Halyna

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social Sciences

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

Малярчук Олег Михайлович

доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук

Івано-Франківський національний технічний університету нафти і газу

Maliarchuk Oleg

PhD in History, Professor of the Department of Social Sciences

Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ УКРАЇНИ В ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ XX-XXI СТОЛІТЬ
NATIONAL MINORITIES OF UKRAINE IN THE POLITICAL PROCESSES OF THE XX-XXI CENTURIES

Анотація. *У статті аналізується поняття «національні меншини (спільноти) України», закріплене в Законах України «Про національні меншини (спільноти) України» за 1992, 2023 рр.*

У даній статті автори намагаються дати об'єктивну оцінку процесам інтеграції національних меншин України в українську політичну націю, визначити ефективність української етнополітики досліджуваного періоду. Проаналізовано сучасний стан і ступінь

вивченості проблеми в історіографії. Розглянуто та класифіковано основні групи джерел; висвітлено закономірності й специфіку діяльності національних меншин України у громадсько-політичному, нормативно-правовому полі XX-XXI ст. Досліджено вплив суспільно-політичного й економічного життя України в зазначений період на політизацію національних меншин. Визначено ступінь зовнішньополітичних впливів на формування пріоритетів української етнополітики. Виявлено специфіку реформування державних органів, орієнтованих на втілення в життя рішень у сфері етнополітики. Визначено головні напрями співпраці організацій національних меншин різних регіонів України із владними структурами.

Зосереджено увагу на українсько-польських, єврейських, російських міждержавних відносинах в етнонаціональній сфері. До основних проблемно-змістових блоків дослідження належать формування правового статусу етнічних меншин, їхня культурно-громадська діяльність; реалізація державної етнонаціональної політики та гармонізація міжнаціональних відносин; вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації; соціально-професійна стратифікація, особливості регіональної ідентичності, електоральної та іншої суспільної поведінки; удосконалення нормативно-правової бази задля забезпечення умов розвитку національних меншин України; інформаційні запити національних меншин та їх участь у виборчих перегонах тощо. Особливістю українського етнополітичного простору стала відсутність політичних партій нацменшин загальнонаціонального масштабу, хоча на місцевому рівні нацменшини мали вільний доступ до представницьких органів влади.

Актуальність дослідження зумовлена суттєвим оновленням законодавства про національні меншини України, що є однією з умов надання Україні статусу кандидата на вступ до Європейського Союзу.

Ключові слова: *права людини, національні меншини, корінні народи, законодавство у сфері національних меншин (спільнот), рівність, визначеність.*

Summary. *The article analyses the concept of "national minorities (communities) of Ukraine" enshrined in the Laws of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" of 1992 and 2023.*

In the article, the authors aim to objectively assess the integration processes of Ukraine's national minorities into the Ukrainian political nation, and to determine the effectiveness of Ukrainian ethnic policy during the studied period. The current state and the extent of studying the problem in historiography are analysed. The main groups of sources are considered and classified; the patterns and specifics of the national minorities' activities of Ukraine in the socio-political, regulatory and legal field of the XX-XXI centuries are highlighted. The influence of socio-political and economic life of Ukraine in the specified period on the politicisation of national minorities is researched. The extent of foreign policy influence on the formation of priorities of Ukrainian ethnic policy is determined. The specifics of the reform of state bodies focused on the implementation of decisions in the field of ethnic policy are revealed. The main directions of cooperation of national minority organisations in different regions of Ukraine with the authorities are identified.

The article focuses on Ukrainian-Polish, Jewish, and Russian interstate relations in the ethno-national sphere. The main problematic content blocks of the study include the formation of the legal status of ethnic minorities, their cultural and social activities; implementation of the state ethno-national policy and harmonisation of interethnic relations; influence of Russian and European

civilisation factors on the ethno-political development of Ukraine in the context of globalisation; socio-professional stratification, peculiarities of regional identity, electoral and other social behaviour; improvement of the legal framework to ensure conditions for the development of ethnic minorities. The peculiarity of the Ukrainian ethno-political space was the absence of national minorities' political parties at the national level, although at the local level, national minorities had free access to representative bodies of power.

The relevance of the study is due to a significant update of the legislation on national minorities in Ukraine, which is one of the conditions for granting Ukraine the status of a candidate for accession to the European Union.

Key words: *human rights, national minorities, indigenous peoples, legislation on national minorities (communities), equality, certainty.*

Постановка проблеми. Проблемами дослідження етнополітичного простору України та заходів з керування ним вчені займаються досить короткий термін оскільки за радянських часів етнологічні та етнополітичні аспекти намагалися не використовувати під час наукової роботи, причиною цього було твердження офіційної науки про те, що в Радянському Союзі немає проблем у цій сфері, на теренах СРСР проживає єдиний радянський народ тощо.

І лише з отриманням Україною незалежності починається етап інтенсивного дослідження питань етнічних меншин, їх взаємовідносин та забезпечення прав і свобод з боку держави.

Наприкінці лютого 2022 року Україна подала заявку на членство в Європейському Союзі. У червні 2022 року Європейська Комісія оприлюднила свій висновок щодо заявки України на членство в Європейському Союзі, згідно з яким рекомендувала надати Україні статус кандидата на вступ в Європейський Союз за умови, що Україна зробить

певні кроки, зокрема завершить реформу законодавчої бази для національних меншин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про досвід вивчення місця і ролі національних меншин України в політичних процесах першої чверті XX ст. йдеться у книгах В. Солдатенка «Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди» та «У вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917 – 1920 рр. в Україні), а також у статті В. Устименка «Національні меншини в період Української революції 1917 – 1921 рр.: історіографічні нотатки». Результати виконаного Л. Рябошапком аналізу публікацій про правове становище національних меншин в Україні 1917 – 1920 рр. викладено в його монографії та докторській дисертації. Про історію та джерела дослідження етнічних меншин УСРР і політики комуністично-радянської влади щодо них найповніше уявлення дають праці Л. Якубової, серед них її монографія «Етнічні меншини УСРР у 20-ті – першій половині 30-х років XX ст.: історіографія та джерела дослідження» та докторська дисертація.

Результати комплексного дослідження О. Рафальським розвитку науково-історичних знань про національні меншини України у XX столітті станом на 2000-й рік викладено в книзі «Національні меншини України у XX столітті: історіографічний нарис», що стала основою його дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. Фахову оцінку найвагомішим здобуткам дослідження динаміки політичного і правового становища національних меншин України в минулі понад 100 років дано в колективній монографії «Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси», підготовленій науковцями Інституту історії України НАН України, Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київського національного університету ім. Т. Шевченка та інших вітчизняних наукових установ.

Про відображення в науковій літературі низки аспектів означеної проблематики станом на 2016 р. певне уявлення дає розділ VIII. Етнополітологія (І. Кресіна, О. Маруховська Картунова, С. Римаренко) другого тому двотомного видання «Політична наука в Україні. 1991 – 2016», підготовленого на базі ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Мета статті полягає в об'єктивному та всебічному вивченні й дослідженні зв'язку цілей, завдань, джерел та результатів наукового вивчення політичної історії національних меншин з властивими певним періодам об'єктивними мовами, що актуалізували та формували запит на розроблення відповідної проблематики, а також зі спонукальними світоглядними та іншими суб'єктивними мотивами й чинниками дослідницьких практик та їх результатів; виявлення й аналіз тенденцій, особливостей, ступеня повноти, достовірності та завдань наукового вивчення місця і ролі національних меншин України в політичних процесах XX – XXI століть; з'ясування потенціалу наукового знання про зв'язок життєдіяльності національних меншин України з політичними процесами на її території від початку XX століття для розроблення, вдосконалення й реалізації соціально-інтегративної стратегії й тактики та законодавчого забезпечення сучасної державної етнополітики та політики історичної пам'яті, для роботи інституцій місцевого самоврядування, освіти й громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Меншини національні – група людей некорінного етнічного статусу, які проживають у рідному для себе етносередовищі. Об'єднує осіб, які мають громадянство, однак у багатьох випадках не відіграють провід. ролі в суспільстві, що зумовлює необхідність обстоювання політичних прав і забезпечення відповідності юридичного захисту. Прагнучи зберегти етнічну ідентичність, меншини національні створюють спеціальні інституції, національно культурні центри, освітні установи, змі тощо. Приналежність до меншин

національних визначається суб'єктивно й не вимагає зворотного визнання етнічних груп, на відміну від приналежності до етнічної групи, яка є об'єктивною та визначається генетично. Формування меншин національних супроводжується етапом етнічного відродження (створенням національно-культурних товариств, освітніх центрів, активізацією історичної пам'яті); так званою мобілізацією етнічної групи – переходом від елементарного задоволення мовних, культурних, релігійних потреб до організованого захисту своїх соціально економічних інтересів. Наступний етап розвитку меншин національних – «політизація» етнічності шляхом висунення політичних вимог, розроблення політичних програм, створення відповідних політичних партій [8, с. 214].

Першим юридичним документом України, в якому було зафіксовано термін "національна меншина", став Закон "Про національні меншини в Україні" від 25 червня 1992 року, де в статті 3 закріплюється таке положення: "До національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою" [4, № 36].

Це визначення не містить жодного чіткого критерію, за яким представників того чи іншого етносу України можна було б зараховувати до національних меншин. Вона не визначає ані часових критеріїв проживання на даній території як умови набуття відповідного статусу, ані певного кількісного цензу для представників тієї чи іншої національності, ані, наприклад, вимоги щодо наявності зафіксованих пам'яток матеріальної чи духовної культури.

Це, своєю чергою, робить саме поняття "національна меншина" надто гнучким для його правового застосування й закладає потенціал для того, щоб надавати відповідний статус будь-якій особі чи групі осіб, які спромоглися отримати громадянство України. Окрім того, це суттєво ускладнює застосування положень законів, які так чи інакше торкаються

сфери етнонаціональної політики, і, відповідно, викривлює самі процедури забезпечення й захисту прав національних меншин.

Оскільки етнополітичне право не є застиглою категорією, внаслідок зміни історичних реалій воно потребує модернізації й оновлення. Незважаючи на нагальність потреб, внесення будь-яких змін до законодавства у сфері етнонаціональних взаємин повинне бути виваженим і мати своїм підґрунтям розуміння необхідності створення цілісного законодавчого поля в цій сфері.

Більшість законодавчих колізій, які виникають сьогодні між різними правовими актами, спрямованими на забезпечення прав національних меншин і народів, мають своєю причиною внутрішню неузгодженість законодавства України в етнонаціональній сфері. Неузгодженість, а часом і взаємна суперечливість положень окремих законів, стають одним з основних джерел їх декларативності. Формування цілісної законодавчої бази у сфері забезпечення прав національних меншин не є можливим без вироблення системи стратегічних пріоритетів у сфері етнонаціональної політики, без налагодження процесу їх адекватної імплементації [7, с. 112-120].

У статті 1 Закону України Про національні меншини (спільноти) України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2023, № 46, ст. 114) зі змінами, внесеними згідно із Законами № 3389-IX від 21.09.2023 № 3504-IX від 08.12.2023 зазначено, що 1) національна меншина (спільнота) України (далі - національна меншина (спільнота) - стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність. Національні

меншини (спільноти) є невід'ємними, інтегрованими та органічними частинами українського суспільства [5, с. 114].

На території України здавна поруч з українцями проживали представники багатьох етносів, що дало підставу галицькому історикові О. Назаруку назвати її "брамою народів". Чисельну більшість серед неукраїнського населення складали росіяни, поляки та євреї. Чимало росіян переситилося в Україну після жовтневого перевороту 1917 р.

Росіяни та поляки були панівними меншостями над українською більшістю, а євреї взагалі не визнавались окремим народом та, подібно до українців, потерпали від національно-культурних утисків. Лютнева революція в Росії розбудила давні прагнення всіх народів, які перебували під колоніальним російським гнітом, до вільного національно-культурного розвитку. Всеукраїнський Національний конгрес визначив одним з основних принципів української автономії повну гарантію прав національних меншостей, що живуть в Україні. М. Грушевський неодноразово підкреслював, що «Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе в Україні, а живучи любить її, а люблячи хоче працювати для добра краю і його людности» [2, с. 121].

Так, у період Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. була реалізована частина підходів до національних меншин, що були сформульовані ще у програмах перших українських політичних партій. Розбудова національної або радянської державності вимагала балансування між різними суспільними інтересами. Всі українські державності та УСРР брали до особливої уваги національне питання. Центральна Рада запропонувала закон про національно-персональну автономію. Під час гетьманату П. Скоропадського – держава змінює свою політику стосовно національних меншин. Відродження ставлення Центральної Ради до проблеми відбулося за УНР Директорії. Однак час і політичні події вносили свої корективи, які не давали можливості

повністю втілити попередні проекти національно-персональної автономії. Свій досвід у визначенні політики щодо національних меншин було вироблено і в ЗУНР, яка врахувала у політичних проектах та діяльності особливості регіонального етнічного складу населення [1, с. 46-55].

В УСРР 1 лютого 1919 р. був проголошений декрет «Про карність агітації, скерованої на підбурювання до національної ворожнечі», «бажаючи припинити національне цькування, що збільшилося за останній час». Цей злочин розглядався як контрреволюційний та передбачав строк покарання не менше 5 років, а за агітацію на фронті та війську – розстріл. У першій Конституції УСРР (10 березня 1919 р.), затвердженій на III Всеукраїнському з'їзді Рад, декларувалася рівність та право на вільний розвиток національних меншин. Слід відзначити, що декларації радянських урядів у сфері національної політики здійснювалися в контексті пріоритету ідеї класової боротьби над ідеєю боротьби за національне звільнення поневолених народів, а також з огляду на намір поширити соціалістичний революційний процес на країни Західної Європи. Згадана політика була направлена й на зміцнення соціальної бази радянської влади в Україні, її продовженням стала відома політика коренізації вже в наступний історичний період [9, с. 214].

Утвердження радянської влади в Україні започаткувало новий етап в історії національних меншин. За винятком єврейських, в Україні припинили своє існування національні партії, і етнічні меншини, таким чином, втратили можливість формулювати й відстоювати на державному рівні свої специфічні вимоги в галузі соціально-економічного, політичного і культурного життя.

Унаслідок внутрішніх міграцій відчутних змін зазнало становище селянських за складом етнічних груп, таких як німці, болгари, греки, чехи. Зокрема, численна група німців, депортованих на початку Першої світової війни царським урядом на сході російської імперії, лише 1918–20 рр.

вернулася в залишені оселі, що були зруйновані або перейшли до нових власників. Інтенсивні міграційні процеси відбувалися в контексті польсько-радянської війни 1920 р , у місцях компактного розселення поляків на Волині. Значним був наплив біженців, переважно росіян, у Південну Україну.

На 1921 р відбувся перерозподіл національно-етнічного складу населення між містом і селом на користь останнього. При практично незмінній частці українського сільського населення 1920 р питома вага росіян в селах зросла порівняно з 1917 від 18 до 46 %, євреїв – від 2,5 до 33,8 %, поляків – від 51 до 74 %. Стався повний злам попередньої моделі функціонування суспільства і міжнаціонального розподілу праці як його складової частини. На 1924р селянами були 95 % німецької й болгарської громад, 85 – польської, 7 % – єврейської.

В абсолютних показниках упродовж 1917–21 рр в Україні істотно збільшилася кількість вихідців з Кавказу та Близького Сходу: вірмен, грузинів, ассирійців. Зростання відбувалося за рахунок біженців, що рятувалися від турецького геноциду в Закавказзі й Туреччині. Адаптація біженців до нових умов життя відбувалася складно й погіршувалася внаслідок неспроможності країни реально покращувати умови їхнього існування.

На початок політики "коренізації" етнополітична ситуація в Україні була надзвичайно складною щодо державного регулювання. Вона зумовлювалася не стільки вагомістю представництва меншин в етнічній структурі країни, скільки виразною строкатістю ознак етнічних громад. Останні, зокрема, істотно відрізнялися за адресою еміграції (західно- і східноєвропейські, азійські, із союзних республік) і, відповідно, причинами еміграції (у цьому сенсі окреме місце посідали політичні емігранти). За мовними ознаками національні меншини складали кілька груп, найчисленнішими серед яких були представники індоєвропейських,

слов'янських і тюркської мовних сімей. Держава не могла ігнорувати наявність представників китайської, корейської мовних сімей, а також тих народів, які не мали власної літературної мови.

Деморалізуючи й деперсоніфікуючи національні рухи в УРСР, більшовики в ті роки прагнули не стільки придушити останні, скільки опанувати свідомістю національних меншин і скерувати її в потрібне річище. Для цього більшовицький уряд почав запроваджувати альтернативну австро-марксистській, уенерівській та гетьманській моделі вирішення національного питання. Він виходив з принципів пролетарського інтернаціоналізму, "коренізації" галузей державного управління й освіти, національно-територіальної автономії. Більшовицька концепція державного будівництва на базі диктатури пролетаріату виходила за межі національно-державного будівництва, оскільки її метою було утвердження всесвітнього комуністичного ладу, який мав піднестися над національними інтересами й національно державними кордонами. Рушійною силою процесу мала стати ідеологія інтернаціоналізму – світогляду, в якому класові інтереси пролетаріату ставилися над національними.

Політика "коренізації" в СРСР запроваджувалася в особливому правовому полі без визначення дефініцій "національна меншина", "корінний народ", "титульна нація" та ґрунтувалася на запереченні надання якійсь мові статусу державної. В урядових постановах, що супроводжували адміністративно-територіальне будівництво щодо національних меншин, поняття "адміністративно-територіальна одиниця з переважаючою етнічною людністю" та "національна адміністративно-територіальна одиниця" використовувалися як синонімічні. Національне адміністративно-територіальне будівництво в місцях розселення етнічних меншин прискорилося після затвердження 4-ю сесією ВУЦВК постанови "Про низове районування" (19 лютого 1925 р). Національні ради й райони

радянська влада розглядала лише як знаряддя запровадження на місцях відповідної мовної політики, то були адміністративно-територіальні одиниці з діловодством національними мовами, а не територіальні автономії певного етносу.

Упродовж міжвоєнного періоду поняття "національна меншина" тлумачилося поза його політичною складовою, лише як група осіб неукраїнської національної приналежності, основою формування радянської етнополітики були інтереси чинної влади. Якщо спочатку влада загравала з національними меншинами (так, на 20 серпня 1924 р планувалося скликання Всеукраїнського з'їзду національних меншин та обрання на ньому Центральної комісії в справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК), то в подальшому уряд перейшов на більш жорсткі засади формування етнополітичного курсу. Ідея про скликання Всеукраїнського з'їзду національних меншин, вочевидь, наслідувала нереалізовані УЦР та Директорією УНР проекти із задоволення запитів національних меншин. У роки війни кардинально змінилося становище німецької меншини, запідозреної в лояльному ставленні до німецьких окупаційних військ. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 31 серпня 1941 р "Про німців, які проживають на території УРСР" стала початком примусової трудової мобілізації німців призовного віку та їхньої депортації вглиб СРСР. Відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР "Про переселення німців із Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей" (22 вересня 1941 р) планувалося виселення із Запорізької області 31 320, Луганської – 2590 німців. Зі Сталінської області на 1 жовтня 1941 р були депортовані 28 743 німці. Згодом, наприкінці 1941 р – на поч. 1942 р, з Одеської та Дніпропетровської областей депортували 9200, з Харкова – 1500, з Криму АРСР – бл. 65 тис. німців.

У повоєнні часи відбулися істотні зміни в національній політиці Кремля загалом і ставленні до окремих етнічних громад зокрема та в етнонаціональній структурі України. Після завершення Другої світової війни внаслідок приєднання Закарпатської України істотно зросли угорські й румунські громади. Стратегія радянізації національних меншин залишилася старою – вона нормувалася постановою ЦК КП(б)У "Про відбудову та розвиток культурно-освітніх установ, покращення медичної допомоги та соціального забезпечення населення в західних областях УРСР" (8 березня 1945 р). Розширення шкільної мережі, переведення її на національні мови викладання, удоступнення освіти для незаможних категорій населення були безпрограшним козирем радянської влади в справі формування лояльності приєднаних територій.

Складовою частиною плану приведення етнічного складу приєднаних територій у відповідність до стратегічних міркувань Кремля стали так звані добровільні переселення національних меншин. Восени 1944 р згідно з Угодою між урядом УРСР та Польським комітетом національного визволення "Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян з території УРСР" (9 вересня 1944 р), Угодою між СРСР та Чехословацькою Республікою "Про Закарпатську Україну" (29 червня 1945 р), низкою додаткових актів відбувся обмін населенням між УРСР, Польщею та Чехословаччиною. Із західноукраїнських областей було репатрійовано понад 796 тис. поляків, 30 тис. євреїв, 12 тис. громадян інших національностей. До липня 1947 р звідси виїхали понад 33 тис. чехів і словаків. 25 березня 1957 р уряди СРСР та Польської Народної Республіки підписали Угоду про "Про строки й порядок дальшої репатріації з СРСР осіб польської національності", яка свідчила про послідовність кремлівської політики щодо досягнення етнічної гомогенності прикордонних територій як стратегічного напряму внутрішньої й зовнішньої політики СРСР.

"Добровільне переселення" поляків докорінно змінило етнографічну карту Західної України та її етнокультурного обличчя: припинили існування польські школи, польські драматичні театр, газети "Червоний штандарт", відповідно до угоди між МЗС УРСР та Польським комітетом національного визволення (9 вересня 1944 р) Львів утратив ряд історико-культурних пам'ятників, демонтованих як невідповідні цінностям радянської культури.

Навесні 1944 р відбулися масові депортації етнічних груп Криму, зокрема 183 115 кримських татар, за мотивом колективної відповідальності народу за співробітництво з окупантами.

Перманентні болючі зміни етнонаціонального обличчя низки регіонів України були не єдиним наслідком II світової війни та повоєнного переділу територій Європи. Окреме місце посіли проблеми єврейські населення й чергова хвиля побутового антисемітизму. Пов'язана вона була з майновими проблемами: у зруйнованій країні катастрофічно не вистачало житла та засобів до існування. Євреї, які верталися на Батьківщину з евакуації чи фронту, виявилися сам на сам зі своїми побутовими проблемами й недоброзичливим ставленням населення.

Загальні обставини існування єврейської громади в повоєнній Україні відображені в листі групи комуністів до ЦК ВКП(б), НКВС СРСР та газеті "Правда" (16 жовтня 1945 р), в якому засвідчені факти звільнення євреїв з партійних і радянських органів, обмеження прийому на роботу й до вищих навчальних закладів, безпідставної заборони проживання в Києві, відсутність реагування державних органів на антисемітизм населення.

Відчутне погіршення становища єврейських національних меншин відбулося після проголошення Держави Ізраїль і розгортання загальносоюзної кампанії боротьби з "космополітами". Побутовий антисемітизм набув ознак державної політики після ліквідації (1948

р) Єврейського антифашистського комітету. Антиєврейські репресії тривали до квітня 1952 р, під час їх проведення на теренах України було розкрито ряд міфічних сіоністських підпільних організацій. На межі 1940–50-х рр. у республіці були закриті всі єврейські навчальні, наукові та культурні заклади. Початок 1953 р ознаменувався викривальною агітаційно-пропагандистською кампанією в контексті так званої справи лікарів: громадяни відмовлялися отримувати допомогу від лікарів-євреїв, на ринку євреям не продавали м'яса, ширилися конфлікти в трудових колективах, у Львові мали місце виселення за нац. ознакою, звільнення з роботи.

Після розірвання дипломатичних відносин між СРСР та Ізраїлем у зв'язку з початком арабо-ізраїльської війни в СРСР розгорнулася широкомасштабна антисіоністська кампанія, водночас різко обмежився виїзд євреїв за кордон. Початок 1970-х рр. став часом зростання дисидентського руху в середовищі нац. меншин. У 2-й половині 1970-х рр. еміграція євреїв набула масового характеру й стала відповіддю громади на радянську національну політику.

Упродовж 1960–80-х рр. зародився і набув організованих форм кримськотатарський національний рух поза межами України. Активісти руху до 45-річчя створення Крим. АСРР приурочили низку масових акцій. У вересні 1967 р в Ленінабаді відбувся нелегальний з'їзд активістів кримськотатарського руху, які налагодили контакти з правозахисниками й звернулися за підтримкою до світового співтовариства. Відповіддю на розгортання руху національних меншин став указ Президії ВР СРСР (1967р), який у цілому реабілітував кримськотатарський народ, хоча й замовчував його право на повернення в місця історичного розселення.

Новий етап в історії національних меншин СРСР розпочався з проголошенням перебудови. Союзне керівництво пішло на вимушені поступки національним рухам, що ширилися в союзних республіках і були

спровоковані прорахунками національної політики попередніх десятиліть, намаганнями неприродним чином прискорити процеси етнічного розчинення. Намагаючись взяти під свій контроль національні рухи, 18 квітня 1988 р ВР УРСР проголосувала за обрання Комісії з питань патріотичного та інтернаціонального виховання і міжнаціональних відносин на чолі з Л. Кравчуком. Після виборів до ВР УРСР 1990 р вона перетворилася на Комісію ВР УРСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин (очолив М. Шульга). У той час існували думки про наділення її повноваженнями щодо прийняття рішень про створення національно-адміністративних одиниць, сприяння державним органам і контролю за їхньою діяльністю щодо дотримання прав національних меншин.

27 березня 1990 р ВР СРСР ухвалила Закон "Про утворення Державного комітету СРСР з національних питань", а через два дні відповідна ухвала передбачила створення Державного комітету УРСР в справах національностей. З невідомих причин ця ухвала залишилася невиконаною, замість неї 9 липня 1991 р був створений Комітет в справах національностей при КМ України.

У 1987 р з'явилися перші національні товариства при львівському обласному відділі Українського фонду культури. XIX конференція КПРС заохочувала створення національно культурних центрів, товариств, земляцтв тощо з метою оновлення соціалістичного ладу. На межі 1980–90-х рр. створення громадських організацій національних меншин набуло масового характеру. На поч. 1991 р вже діяли 87 національно-культурних товариств, з них – 22 єврейські, по 8 російських і польських, 6 болгарських, 5 вірменських, 4 грецьких, 3 німецьких, по 2 караїмських і молдовських.

Товариства національних меншин вважали створення осередків освіти національними мовами передумовою відродження власних громад,

вважаючи існуючу мережу навчальних закладів невідповідною справжнім потребам (на поч. 1989 р в республіці діяли 4,6 тис. рос. шкіл, 11 молдов., 50 угор., 2 польс.). За кошти національних організацій було створено 138 факультативних мовних груп, налагоджено випуск 11 газет угорською і молдовською мовами, болгарських сторінок у п'яти газетах Одеської області.

Намагаючись скерувати національні рухи в регульоване русло, надати їм організованого характеру й нейтралізувати вплив антипартійних рухів, уряд УРСР створив Раду національних товариств на чолі з І. Левітасом (статут ухвалений постановою РМ УРСР від 2 серпня 1990 р). Вона позиціонувалася як єдиний громадський представник національних меншин з правом заснування та реєстрації національних товариств. Позиція ЦК КПУ щодо національних меншин залишалася суто декларативною, лише зазначалася безліч проблем у сфері міжнаціональних взаємин.

Проголошення незалежності України стало поворотним пунктом у модерній історії національних меншин. Як і 1917–18 рр., врегулювання взаємин між титульною нацією та національними меншинами стало стратегічним питанням для розбудови й життєвості української державності. Вже у своєму зверненні 28 серпня 1991 р ВР України запевнила, що проголошення незалежності України ні в якій мірі не призведе до порушення прав людей будь-яких національностей. 1 листопада 1991 р була затверджена Декларація прав національностей України, яка проголосила можливість створення національно адміністративно-територіальних одиниць, використання мов національних меншин нарівні з державною, росіянам гарантувалося вільне користування рідною мовою [6, с. 594].

25 червня 1992 р ВР України ухвалила Закон "Про національні меншини в Україні", який не лише враховував специфіку

етнонаціонального розвитку України, а й міжнародний досвід регулювання міжнаціональних взаємин. Відповідно до міжнародного права було дане визначення терміна "національна меншина", при цьому пріоритетним проголошувалося забезпечення не тільки індивідуальних, а й колективних прав національних меншин, окремо обумовлювалася можливість утворення національних районів, селищ і сіл за зразком 1920–30-х рр. Ухвалення закону мало принципове значення для перспектив держави, оскільки була задекларована побудова поліетнічного демократично правового суспільства. Основою його проголошувалися обопільні взаємні зобов'язання держави та національних меншин.

Права національних меншин були зафіксовані в Конституції України 1996 р. Принциповим стало введення до практики державотворення дефініцій "український народ" ("громадяни всіх національностей"), "українська нація" ("увесь український народ"), "національні меншини", "корінні народи". У суверенній Україні ратифіковані міжнародні правові документи, що регулюють становище національних меншин у поліетнічних суспільствах: Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини (17 липня 1997 р), Рамкова конвенція про захист національних меншин (9 грудня 1999 р). Від 1 січня 2006р в Україні вступила в дію Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (1992 р).

25 травня 1994 р при ВР України була створена постійна комісія, 5 травня 1997 р (згідно з положеннями Конституції України 1996 р) перетворена на Комітет ВР України з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин (підкомісії з питань депортованих народів, національних меншин та жертв політичних репресій).

Сучасне законодавство України в галузі міжнаціональних відносин перебуває в стадії становлення, так само як дискусійними залишаються концепція національної політики, терміни "національна меншина",

"корінний народ", "українська нація", "український народ". В основу сучасної концепції етнонаціональної політики покладений інститут конституційного права – громадянство, що не тільки врегульовує взаємини особи з державою, а й визначається як невід'ємне право особи. Конституція України 1996 р та Закон "Про національні меншини в Україні" 1992 р гарантують вільний розвиток, використання мов національних меншин, а також надають можливість використання їхніх мов поряд з українською в роботі державних органів, громадських об'єднань, підприємств, установ і організацій у місцях компактного проживання. Визначення національної приналежності індивідуальне. До пріоритетних політичних прав національних меншин треба зарахувати право на участь у державному управлінні (регулюється Конституцією України 1996 р та Законом "Про державну службу"), свободу об'єднання в політичних партії та громадських організацій.

Динаміка мобілізації національних меншин упродовж років незалежності позитивна: 1993 р існувало 186 національно-культурних товариств, 1995 р – 260, 1999 р – 460. З них на поч. 2000 р 26 мали статус всеукраїнських.

Станом на 1997 р в Україні діяли 2940 шкіл з російською мовою викладання, 104 – румунською, 64 – угорською, 5 – єврейською, 3 – польською, при національно-культурних товариствах діяло 60 недільних шкіл, в яких навчалося бл. 7 тис. дітей. В Одеській області була створена болгарська гімназія, у Чернівцях – румунська. У 15-ти вищих навчальних закладах готувалися викладачі мов і літератур національних меншин. У 2005/06 навч. р. кількість російськомовних шкіл зменшилася до 1411, а у 2008 р – до 1305.

На сучасному етапі в Україні стрімко зростає чисельність громад за рахунок міграції. Так, щорічно до України вертається бл. 250–300 нащадків депортованих національних меншин. Загалом відомо, що на

теренах Співдружності Незалежних Держав налічується бл. 40 тис. вірмен, болгар, греків та німців, які бажають вернутися до Криму. Згідно з переписом 2001 р, порівняно з 1989 р вдвічі зросла кількість вірмен (100 тис.), на 20 % – азербайджанців (45 тис.), на 50 % – корейців (13 тис.), вшестеро – арабів (6,5 тис.), а також істотно збільшилися громади в'єтнамців, пакистанців, вихідців із країн Південно-Східної Азії. За різними джерелами, в Україні перебувають від 100 тис. до 6 млн нелегальних мігрантів (здебільшого вихідці з Азії та Африки), у ряді регіонів формуються організовані китайська, в'єтнамська, індійська громади. Попри урядові заяви про традиційно високий рівень толерантності у сфері міжнаціональних відносин, країною ширяться націоналістичні неформальні рухи, ЗМІ попереджають про небезпеку зростання расизму.

Навіть незначне зменшення уваги до сфери міжнаціональних відносин йде не на користь процесам сучасного державотворення. Виклики, що формуються в контексті процесів всесвітньої глобалізації, фінансової та економічної криз, збільшують ризик стагнації процесів політ. мобілізації національних меншин, перетворення України на країну-транзитера мігрантів та визрівання на цій підоснові конфліктів, що матимуть виразне соціально-економічне й етнічне забарвлення, та вимагають сучасного доопрацювання етнонаціональної політики держави. Зокрема, мають бути чіткіше визначені її основоположні поняття: "корінний народ", "національна меншина". Згідно із Законом "Про національні меншини в Україні" (25 червня 1992 р) до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття нац. самоусвідомлення та спільності між собою. У визначення, таким чином, не закладені будь-які якісні, кількісні вимоги, які були б орієнтиром для розмежування національних меншин та етнічних меншин, не зазначені правові шляхи політизації

етнічних меншин та їхнього оформлення в нац. меншини. Порівняно з правовою базою часів УНР і Гетьманату не виписана процедура конституювання національних меншин та забезпечення їхніх специфічних інтересів в органах державної влади й управління [11, с. 728].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території України проживають представники понад 130 національностей і народностей. У національному складі населення переважна більшість – українці, чисельність яких становила на 2001 рік 37541,7 тис. осіб, або 77,8% від загальної кількості населення. Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Їхня кількість – 8334,1 тис. осіб, або 17,3%. У п'ятірку найбільших національних спільнот, які проживають на території України, разом із росіянами, входять білоруси, молдавани, кримські татари та болгари. У другу п'ятірку – угорці, румуни, поляки, євреї, вірмени. Росіяни – 17,3% Білоруси – 0,6% (275,8 тис. осіб) Молдавани – 0,5% (258,6 тис. осіб) Кримські татари – 0,5% (248,2 тис. осіб) Болгари – 0,4% (204,6 тис. осіб) Угорці – 0,3% (156,6 тис. осіб) Румуни – 0,3% (151,0 тис. осіб) Поляки – 0,3% (144,1 тис. осіб) Євреї – 0,2% (103,6 тис. осіб) Вірмени – 0,2% (99,9 тис. осіб) Греки – 0,2% (91,5 тис. осіб) Татари – 0,2% (73,3 тис. осіб) Роми – 0,1% (47,6 тис. осіб) Азербайджанці – 0,1% (45,2 тис. осіб) Грузини – 0,1% (34,2 тис. осіб) Німці – 0,1% (33,3 тис. осіб) Гагаузи – 0,1% (31,9 тис. осіб) Інші національності – 0,4% Українці – 77,8% Нацменшини – 22,2% [3, с. 5-11].

Україна як держава через Конституцію та закони гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права. Дискримінація за національною ознакою заборонена і карається відповідно до закону. Загалом Україна, поставши як незалежна держава в 1991 році, змогла уникнути внутрішніх конфліктів на національному ґрунті. Проте ставлення до інших національних груп в українському

суспільстві не ідеальне. Соціологічне дослідження «Релігія та національна приналежність в Центральній та Східній Європі», яке провів Pew Research Center у 18 країнах у 2015-2016 рр. (одна із масштабних глобальних розвідок на цю тему останнього часу), демонструє, що Україна ще має багато чого зробити для підняття рівня толерантності в українському суспільстві. Так, за даними цього дослідження, 51% опитаних громадян України вважають, що краще, коли суспільство складається із людей різних національностей та різного віросповідання, проте 35% респондентів навпаки вважають, що краще, коли суспільство однорідне (складається із людей однієї національності та сповідує одну релігію). Так, 68% опитаних не готові прийняти ромів як членів родини, 55% – як сусідів і 17% – як громадян України. Мусульман як членів родини не готові прийняти 48% респондентів, 25% – як сусідів, а 18% – як співгромадян. Краще ставлення до євреїв, водночас рівень толерантності до представників цієї національності теж низький: 29% опитаних не готові їх бачити членами своєї родини, 13% – сусідами й лише 5% – співгромадянами. Толерантність формується під впливом цілого комплексу чинників. Медіа в цьому процесі відіграють одну із ключових ролей. Значною мірою саме від них залежить формування комунікаційних практик всередині суспільства між різними групами, а відповідно і суспільний клімат загалом. У Люблянських рекомендаціях щодо інтеграції різноманітних суспільств, розроблених Верховним комісаром ОБСЄ в справах національних меншин, окрім підтримки визнання культури, ідентичності та політичних інтересів меншин, рекомендовано забезпечити налагодження спілкування та взаємодії між різними етнічними спільнотами. В українських медіа надзвичайно мало матеріалів, які розповідають про національні меншини, а національні меншини мало залучені до загальноукраїнського суспільно-політичного дискурсу як на центральному, так і на регіональному рівнях. Представників тих чи інших

національностей хіба або згадують у кримінальних хроніках, або ж представляють стереотипно. Ми хотіли б, щоб українські медіа відкрили для себе тему національних меншин по-новому, сприяючи поширенню толерантності та культури діалогу. Адже будь-яке суспільство збагачується різноманітністю.

Висновки. Україна є поліетнічною державою. Відповідно до Звіту про стан забезпечення захисту прав національних меншин в Україні станом на 1 січня 2021 року, затвердженого наказом Державної служби України з етнополітики та свободи совісті від 5 травня 2021 р. № Н-15/02, на початку 2021 року в Україні обліковувалося п'ятдесят чотири національних меншини – групи громадян України, які не є етнічними українцями та корінними народами України. Це досить високий показник для країн Східної Європи. Попри відсутність актуальних і достовірних статистичних даних про кількість осіб, які належать до національних меншин України (останній Всеукраїнський перепис населення проводився понад двадцять років тому), ураховуючи тенденції у сфері етнополітики, можна припустити, що публічне управління у сфері забезпечення прав національних меншин України має важливе значення для досить великої кількості громадян України. Чинне законодавство про національні меншини України складається з Конституції України, Закону України «Про національні меншини в Україні» 1992 року, інших законодавчих і підзаконних актів, приписи котрих регулюють суспільні відносини за участі осіб, які належать до національних меншин України, а також міжнародних договорів України на кшталт Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 року, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 року, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року, Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року, Конвенції про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження 2005 року. 1

липня 2023 року втрачає чинність прийнятий тридцять років тому Закон України «Про національні меншини в Україні» й водночас набирає чинність Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року (далі – Закон), який є осердям оновленої системи публічного управління у сфері національних меншин [10, с. 7-13].

Література

1. Вівсяна І. А. Вплив національних меншин на консолідацію українців у 1917-1920 роках. *Наукові записки КДПУ. Серія: Історичні науки* / ред. В. М. Філоретов [та ін.]. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. Вип. 9. С. 46-55.

2. Грушевський М. С. Величко, В. Липинський та ін.; ред. М. П. Парцей Вивід прав України. Львів, 1991.126 с.

3. Діана Дуцик. Максим Дворовий Національні меншини України і медіа: до порозуміння через толерантність. *Рада Європи*. грудень 2019. С. 5-11.

4. Про національні меншини: Закон України. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 36.

5. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 46. ст.114.

6. Коцур В. В. Національні меншини України в контексті суспільно-політичних трансформацій 90-х рр. XX ст. – поч. XXI ст.: монографія. Переяслав Хмельницький: Домбровська Я. М., 2019. 594 с.

7. Колісник В. Національний суверенітет та право націй на самовизначення. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 1 (24). С. 112–120.

8. Меншини національні. Енциклопедія Сучасної України. Редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України,

НТШ. К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 241 с.

9. Новікова Л. В. Історія етнічних (національних) меншин в Україні: курс лекцій з вибіркового курсу для студентів освітнього рівня «бакалавр» факультету історії та філософії. Змістовий модуль І. Загальна частина. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2018. 214 с.

10. Національні меншини України в політичних процесах XX – XXI століть: стан і проблеми дослідження / авт. кол.: Котигоренко В. О. (керівник), Калакура О. Я., Ковач Л. Л., Коцур В. В., Кочан Н. І., Ляшенко О. О., Ніколаєць Ю. О., Новородовський В. В., Панчук М. І. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 7-13.

11. Якубова Л.Д. Національні меншини України. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.

References

1. Vivsiana I. A. Vplyv natsionalnykh menshyn na konsolidatsiiu ukraintsiv u 1917-1920 rokakh. Naukovi zapysky KDPU. Seriia: Istorychni nauky / red. V. M. Filoretov [ta in.]. Kirovohrad: KDPU im. V. Vynnychenka, 2005. Vyp. 9. S. 46-55.

2. Hrushevskyi M. S. Velychko, V. Lypynskyi ta in.; red. M. P. Partsei Vyvid prav Ukrainy. Lviv, 1991.126 c.

3. Diana Dutsyk. Maksym Dvorovyi Natsionalni menshyny Ukrainy i media: do porozuminnia cherez tolerantnist. *Rada Yevropy*. hruden 2019. S. 5-11.

4. Pro natsionalni menshyny: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 1992. № 36.

5. Pro natsionalni menshyny (spilnoty) Ukrainy: Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2023. № 46. st.114.

6. Kotsur V. V. Natsionalni menshyny Ukrainy v konteksti suspilno-politychnykh transformatsii 90-kh rr. KhKh st. – poch. KhKhI st.: monohrafiia. Pereiaslav Khmelnytskyi: Dombrovska Ya. M., 2019. 594 s.

7. Kolisnyk V. Natsionalnyi suverenitet ta pravo natsii na samovyznachennia. Visnyk *Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2001. № 1 (24). S. 112–120.

8. Menshyny natsionalni. Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. Redkol. : I. M. Dziuba, A. I. Zhukovskyi, M. H. Zhelezniak [ta in.] ; NAN Ukrainy, NTSh. K. : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, 2018. 241 s.

9. Novikova L. V. Istoriia etnichnykh (natsionalnykh) menshyn v Ukraini: kurs lektsii z vybirkovoho kursu dlia studentiv osvitnoho rivnia «bakalavr» fakultetu istorii ta filosofii. Zmistovyi modul I. Zahalna chastyna. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I. I. Mechnykova, 2018. 214 s.

10. Natsionalni menshyny Ukrainy v politychnykh protsesakh KhKh – KhKhI stolit: stan i problemy doslidzhennia / avt. kol.: Kotyhorenko V. O. (kerivnyk), Kalakura O. Ya., Kovach L. L., Kotsur V. V., Kochan N. I., Liashenko O. O., Nikolaiets Yu. O., Novorodovskyi V. V., Panchuk M. I. Kyiv: IPiEND im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2020. S. 7-13.

11. Yakubova L.D. Natsionalni menshyny Ukrainy. Entsyklopediia istorii Ukrainy: T. 7: Mi-O / Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: V-vo "Naukova dumka", 2010. 728 s.